दशमः पाठः । पितृभक्तः नचिकेताः।

वेदाः, ब्राह्मणाः, आरण्यकाः उपनिषदः इति वेदवाङ्मयपरम्परा वर्तते। एतस्यां परम्परायां प्रमुखाः दश उपनिषदः ख्याताः। उपनिषत्सु तत्त्वज्ञानचर्चा-निरूपणं वर्तते। उपनिषत्सु अन्यतमा 'कठोपनिषद्'। कठोपनिषदः उद्धृता यम-नचिकेतसोः कथा।

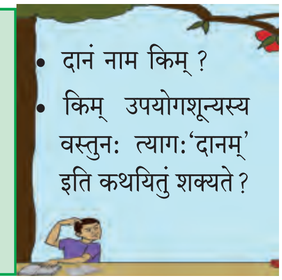

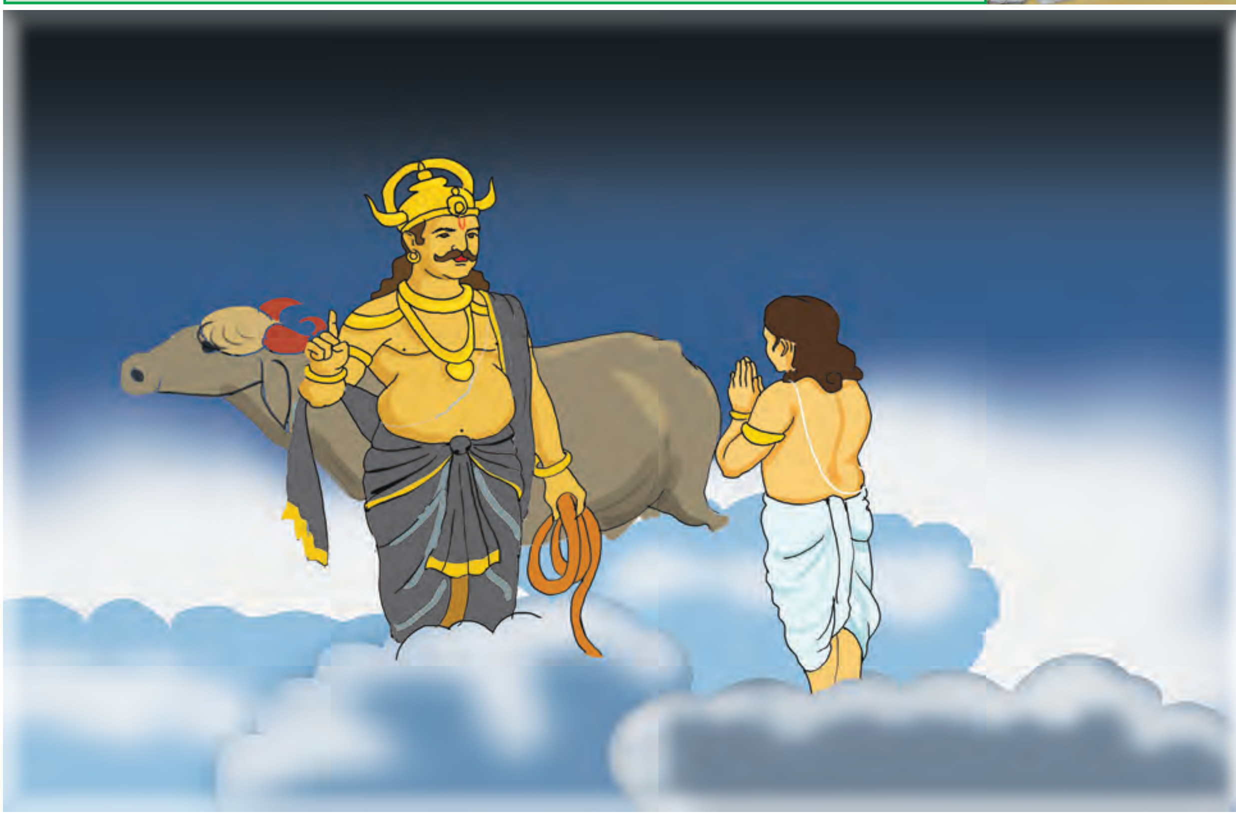

वाजश्रवाः नाम दानपरः ब्राह्मणः आसीत्। एकदा सः विश्वजित्-यज्ञम् अकरोत्। समाप्ते यज्ञे सः ब्राह्मणेभ्यः दक्षिणाम् अयच्छत्। दक्षिणायां सर्वदा प्रियं वस्तु यच्छेत् इति नियमः। किन्तु पिता **वाजश्रवाः** तु दक्षिणारूपेण दुग्धदाने असमर्थाः दुर्बलाः वृद्धाः च धेनूः अयच्छत्। तस्य पुत्रः **नचिकेताः** तद् अपश्यत्। असमीचीनदानेन पिता मे नरकं गमिष्यति इति भीत्या सः पितरम् अपृच्छत्, ''पितः, किं तव अतीव प्रियम् ?'' झटिति पिता अवदत्, ''वत्स, त्वमेव मम प्रियतमः।'' **नचिकेताः** पुनः अपृच्छत्, ''तर्हि मां कस्मै दास्यति भवान्?'' **वाजश्रवसा** किमपि उत्तरं न दत्तम्। द्विवारं त्रिवारं **नचिकेतसा** तदेव पृष्टम्। तदा क्रुद्धः भूत्वा पिता **नचिकेतसम्** ''अहं त्वां मृत्यवे ददामि'' इति अवदत्।

पिता क्रोधावेशे एवम् उक्तवान् इति **नचिकेताः** अजानात्। तथापि पितुः आदेशपालनार्थं सः यमपुरम् अगच्छत्। यमपुरे यमः अनुपस्थितः। बालः **नचिकेताः** तत्रैव त्रीणि दिनानि यावत्, किमपि अभुक्त्वा अपीत्वा यमस्य प्रतीक्षाम् अकरोत्।

चतुर्थे दिवसे यमः यमपुरं प्राप्तः। क्षुधार्तं पिपासार्तं बालातिथिं दृष्ट्वा तस्य हृदयं करुणया अद्रवत्। यमः **नचिकेतसं** 'त्रीन् वरान् याचस्व' इति अवदत्। ततः बालकः प्रथमं वरम् अयाचत, ''मम जनकस्य **वाजश्रवसः** मां प्रति क्रोधः शान्तः भवतु।'' ''स्वर्गसाधिकाम् अग्निविद्यां दत्त्वा माम् अनुगृह्णातु'' इति द्वितीयं वरं सः

अयाचत। यमः आनन्देन वरौ प्रायच्छत्। ततः तृतीयवररूपेण **नचिकेताः** आत्मज्ञानम् अयाचत। तस्य प्रार्थनां श्रुत्वा यमः चकितः। न कोऽपि मर्त्यः अद्यपर्यन्तं तद् ज्ञातुकामः। **अल्पवयसः** बालस्य कथमिव प्रगल्भा ज्ञानतृष्णा ? यमः विविधप्रलोभनैः **नचिकेतसं** तृतीयवरात् निवारयितुं प्रायतत। किन्तु निश्चलः **नचिकेतसः** निर्णयः। अन्ते वरं दातुं वचनबद्धः यमः तं ज्ञानिनामपि दुर्लभम् आत्मज्ञानम् उपादिशत्।

भाषाभ्यासः

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) वाजश्रवाः कः ?
आ) दक्षिणायां किं यच्छेत् इति नियमः ?
इ) वाजश्रवसः पुत्रः कः ?
ई) तृतीयवररूपेण नचिकेताः किम् अयाचत ?
उ) बालः नचिकेताः कति दिनानि यावत् यमस्य प्रतीक्षाम् अकरोत् ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत।

अ) नचिकेताः यमपुरं किमर्थम् अगच्छत् ? आ) के त्रयः वराः नचिकेतसा याचिताः ?

मौखिककार्यम्

१) यथाक्रमं वदत।

अ) चतुर्थे दिवसे यमस्य यमपुरम् आगमनम्।
आ) बालनचिकेतसः अभुक्त्वा अपीत्वा यमस्य प्रतीक्षा।
इ) क्षुधार्तस्य बालातिथेः दर्शनम्।
ई) नचिकेतसः त्रीणि दिनानि यावत् तितीक्षा।
उ) यमेन वरत्रयं दत्तम्।

पठत अवगच्छत ! **विश्वं विसर्गस्य।**

• अम्भोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारान्निधिर्वारिधिः।

अम्भोधिः + जलधिः
पयोधिः + उदधिः
+ वारान्निधिः + वारिधिः } **र्रूपः विसर्गः**

परोपकारः कर्तव्यः प्राणैरपि धनैरपि।

प्राणैरपि = प्राणैः + अपि।
धनैरपि = धनैः + अपि। } **र्रूपः विसर्गः**

• उत्तमा मध्यमा नीचास्तिस्रो वै प्राणिनां विधाः।
परार्थस्वार्थविध्वंसा लक्षणानि यथाक्रमम्॥

उत्तमाः + मध्यमाः
परार्थस्वार्थविध्वंसाः + लक्षणानि } **लोपी विसर्गः**

• मा मनो मधुपो मेघो मद्यपो मर्कटो मरुत्।
मक्षिका मत्कुणो मत्स्यो मकारा दश चञ्चलाः॥

मनः + मधुपः + मेघः + मद्यपः + मर्कटः + मरुत्।
मत्कुणः + मत्स्यः + मकाराः। **ओकाररूपः विसर्गः**
मकाराः + दश। **लोपी विसर्गः**

• स हि भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला।
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः॥

दरिद्रः + यस्य
कः + दरिद्रः } **ओकाररूपः विसर्गः**

(विसर्गस्य परिवर्तनं निरीक्षध्वम्।)

रम्यसंस्कृतम्। क्रियापदं किं कथयति? – २

अत्र भिन्नं पदं किम् ?

गणयति	सूचयते	कथयति
धारयति	पूज्यते	ताडयते
घोषयते	चोरयति	क्षालयति

उत्तरम् –

क्रियापदानि वाक्ये अन्विष्यत।
१. सुवर्णं सर्वश्रेष्ठं गण्यते। २. सौजन्यं श्रेष्ठम् उच्यते। ३. चित्रे नदी दृश्यते।
एतेषां समानता का?
१. प्रत्यय: – ☐ २. मूलधातु: + ☐

एतानि वाक्यानि पठत।

१. रामेण **ग्रन्थ: पठ्यते**।
२. रामेण **ग्रन्थौ पठ्येते**।
३. रामेण **ग्रन्था: पठ्यन्ते**।
४. रामेण **अहं दृश्ये**।
५. रामेण **आवां दृश्यावहे**।
६. रामेण **वयं दृश्यामहे**।

एतेषु वाक्येषु क्रियापदं कर्मपदस्य पुरुषं वचनं च अनुसरति। यदि कर्मपदं परिवर्तते तर्हि क्रियापदम् अपि परिवर्तते अत: कर्मप्रधानानि वाक्यानि इमानि।

कर्मवाच्य: प्रयोग:। (कर्मणि प्रयोग:)

कर्ता	कर्म	क्रियापदम्
तृतीया विभक्ति:	**प्रथमा विभक्ति:**	**कर्मपदस्य पुरुषवचनानुसारम्**

१) मधुरया सुधाखण्डा: आनीयन्ते।

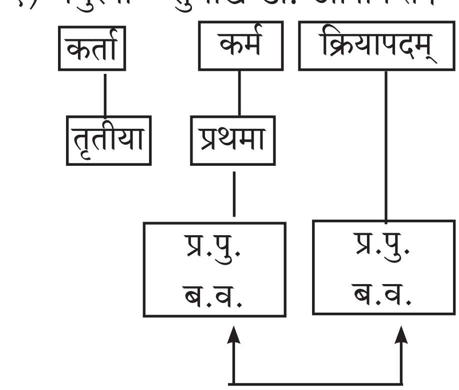

क्रियापदं कर्मपदम् अनुसरति।
अत: कर्मवाच्यं क्रियापदम् इदम्।

२) अस्माभि: ग्रन्थ: पठ्यते।

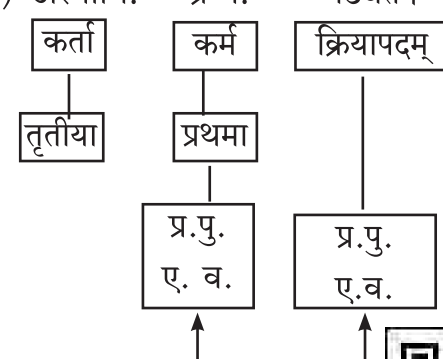

क्रियापदं कर्मपदम् अनुसरति।
अत: कर्मवाच्यं क्रियापदम् इदम्।

पठत बोधत !!

व्यासगणेशकथा।

भगवता व्यासमुनिना महाभारतं नाम महाकाव्यं **विरच्यते**। एतस्मात् सन्तुष्ट: ब्रह्मदेव: तस्य पुरत: आविर्भवति। तदा व्यासेन नम्रेण **प्रणम्यते**। ब्रह्मदेवेन **कथ्यते**, "हे मुने, त्वया यत् काव्यं विरचितं तस्य लेखनं कर्तव्यम्" इति। व्यासमुनिना **उच्यते**, "देव, मम काव्यस्य लेखनार्थं नास्ति योग्य: लेखक:।" ब्रह्मदेवेन **कथ्यते**, "श्रीगणेश: तव काव्यं लिखेत्। त्वया स: प्रार्थनीय:।" तत: ब्रह्मदेवेन **निर्गम्यते**।

व्यासमुनिना श्रीगणेश: **आहूयते**। श्रीगणेशेन प्रणम्य **कथ्यते**, "मुनिवर, मया किं करणीयं तत् आदिशतु।" व्यासमुनिना **कथ्यते**, "गणेश, त्वया मम काव्यं लेखितव्यम्।" गणेशेन **उच्यते**, "अवश्यं लिखामि। किन्तु भवता सर्वे श्लोका: अविरतं कथयितव्या:।" व्यासमुनिना **उच्यते**, 'तथास्तु। किन्तु त्वया अपि एकस्य अपि अक्षरस्य अर्थम् अज्ञात्वा न लेखितव्यम्।" श्रीगणेशेन **कथ्यते**, "आम्, तथा करोमि" इति। तदनन्तरं व्यासमुनिना श्लोका: **कथ्यन्ते** गणेशेन ते **लिख्यन्ते**। व्यासमुनिना कठिना: श्लोका: **कथ्यन्ते** तदा गणेशेन चिन्तनं **क्रियते** अर्थ: **ज्ञायते** **लिख्यते** च।